

**Azərbaycan Respublikası
Daxili İşlər Nazirliyi
Polis Akademiyası**

Kafedra: “Mülki hüquq”

Kommersiya hüququ

fənni üzrə

M Ü H A Z İ R Ə

**Mövzu № 2. Kommersiya hüququnun prinsipləri
və mənbələri.**

Tərtib etdi:

Polis Akademiyasının «Mülki
hüquq» kafedrasının dosenti,
polis polkovniki, hüquq üzrə
fəlsəfə doktoru, dosent
Rəşad Məmmədov

**Azərbaycan Respublikasının DİN-in Polis Akademiyasının «Mülki
hüquq» kafedrasının 17 yanvar 2020-ci il tarixdə keçirilən iclasında
müzakirə edilmiş və tədris prosesində istifadəsi məqsədamüvafiq
hesab edilmişdir. Protokol № 5, 17 yanvar 2020-ci il.**

Bakı - 2020

Mövzu № 2. Kommersiya hüququnun prinsipləri və mənbələri.

Plan:

Giriş

Sual 1. Kommersiya hüququnun prinsiplərinin anlayışı və təsnifatı.

Sual 2. Kommersiya hüququnun mənbələrinin anlayışı və təsnifatı.

Sual 3. Kommersiya hüquq münasibətlərinin anlayışı və növləri.

Nəticə

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. Bakı, 2019. Mad. 13, 59.
2. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi. Bakı, 2019. Mad. 2, 3, 10.
3. «Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında» Azərbaycan Respublikasının 15 dekabr 1992-ci il tarixli Qanunu. Mad. 2.
4. R.Məmmədov. Hüququn mənbələrinin növləri, onların ümumi əlamətləri və fərqləri. «Qanun» curnalı, № 09, 2005, səh. 3-11.
5. R.Məmmədov. Hüququn mənbələrinin anlayışı və mahiyyəti. Keçid dövründə Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. 13-cü buraxılış. Bakı, «Adiloğlu» nəşriyyatı, 2005. s.133-137.
6. E.Xələfov. Sahibkarlıq hüququnun mənbələri. «Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri. Elmi məqalələr məcmuəsi». 21-ci buraxılış. Bakı, «Adiloğlu», 2008. səh.159-162.
7. G. Səmədov. Pravovoy obyçay kak istoçnik prava. «Qanun» curnalı, № 11, 2007., səh. 9-13.
8. S.X. Aslanov. Sahibkarlıq hüququ. Bakı, 2005. səh. 22-75.
9. M.M. Məmmədov, R.Y. Məmmədov. Sahibkarlıq hüququ (mühazirələr toplusu). Bakı, 2005. Səh 20 -28.
10. R.Y.Məmmədov. Kommersiya (sahibkarlıq) hüququ. Bakı, Apostrof, 2015.

Giriş

Əvvəlki mühazirə mövzusunda kommersiya hüququnun anlayışı, predmeti və metodu məsələlərinə toxunuldu ki, bu gün kommersiya hüququnun prinsiplərini və mənbələrini kifayət qədər geniş şəkildə açıqlamaq imkanımız olsun.

Belə ki, mühazirə mövzusu **üç müstəqil sualdan** ibarətdir. Mühazirə mövzusunun **birinci sualında** kommersiya hüququnun prinsiplərinin anlayışı və təsnifatı məsələlərinə toxunulacaqdır. Bu sualda kommersiya hüququnun prinsiplərinə anlayış verilir, onların təsnifatı göstərilir, habelə kommersiya hüququnun prinsiplərinin ayrı-ayrılıqda şərh verilir.

Mühazirə mövzusunun **ikinci sualında** isə kommersiya hüququnun mənbələrinə anlayış verilir, hüquq ədəbiyyatlarında verilən təriflər təhlil olunur, həmçinin kommersiya hüququ mənbələrinin təsnifatı aparılır.

Mühazirə mövzusunun **üçüncü sualında** isə kommersiya hüquq münasibətlərinin anlayışı verilir, növləri göstərilir və bu növlərin ayrı – ayrılıqda izahı verilir.

Sual 1. Kommersiya hüququnun prinsiplərinin anlayışı və təsnifatı.

Prinsip məfhumunun hərfi mənası müəyyən bir nəzəriyyəsinin, əqidəsinin, dünyagörüşün, elmin əsas müddəası, çıxış nöqtəsi kimi başa düşülür.

Hüququn prinsipləri onun sinfi mahiyyətini, ictimai təyinatını və məqsədyönlüyünü xarakterizə edən ilkin başlanğıclar, əsaslar başa düşülür. Professor M.F.Məlikovanın fikrincə hüququn prinsipləri ictima-iqtisadi münasibətlərdən, ictimai inkişafı obyektiv qanunlarından irəli gəldiyindən obyektiv xarakter daşıyır. Hüququn prinsipləri hüququn bütün sistemində öz ifadəsini tapır. Onlar hüququn müəyyən normalarında, institutlarında möhkəmləndirilə bilər. Lakin, hüquq normasının bilavasitə hər-hansı prinsipi ifadə etməməsi o demək deyildir ki, həmin normaya ümumiyyətlə hüququn prinsiplərinin ruhu nüfuz etməmişdir. Qeyd edildiyi kimi, hüquq normaları bir-birindən ayrılıqda deyil, bütövlükdə bir sistemdə mövcud olub əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Bununla birlikdə hüququn prinsipləri onun bütün normaları bir-birindən ayrılıqda deyil, bütövlükdə bir sistemdə mövcud olub əlaqəli şəkildə fəaliyyət göstərir. Bununla birlikdə hüququn prinsipləri onun bütün normalarını vahid sistemdə birləşdirən faktordur.

Kommersiya hüququnun prinsipləri dedikdə isə – təsərrüfat fəaliyyətinin tənzimlənməsini təmin edən hüquq normalarının bütün kompleksinə şamil olunan əsas başlanğıclar başa düşülür.

Sahibkarlıq hüquq elmində kommersiya hüququnun prinsiplərinin təsnifatı barədə alimlər arasında vahid fikir formalaşmayıb. Belə ki, bir sıra alimlər sahibkarlıq hüququnu prinsiplərinə mülki hüquqi, digər alimlər isə xüsusi hüquqi aspektdən yanaşır və təsnifatını verirlər. Qeyd edir ki, kommersiya hüququ nə mülki, nə də inzibati hüquqa daxil deyil. Sahibkarlıq hüququ kompleks hüquq sahəsidir və digər hüquq sahələrin prinsipləri kommersiya hüququna aid edilə bilər. Lakin, birmənalı olaraq kommersiya hüququna məhz mülki hüququn yaxud da xüsusi hüququn bütün prinsiplərini aid etmək heç də düzgün olmaz. Belə ki, elmi ədəbiyyatlarda kommersiya hüququna müxtəlif aspektlərdən yanaşılıb təsnifat verilsə də, fikrimizcə, bu və ya digər təsnifata üstünlük vermək və yaxud bu və ya digər təşkilatın əhəmiyyətini azaltmaq heç də düzgün olmazdı.

Lakin, mühüm və ən vacib təsnifatları nəzərdən keçirmək daha məqsədəmüvafiq olardı. Belə ki, S.X.Aslanovun fikrincə kommersiya hüququnun prinsiplərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Kommersiya hüququ subyektlərinin bərabərliyi prinsipi;
2. Kommersiya hüququ subyektlərin iradə sərbəstliyi prinsipi;
3. Sahibkarların əmlak müstəqilliyi prinsipi;
4. Mülkiyyətin toxunulmazlığı prinsipi;

5. Müqavilə azaldığı prinsipi.

6. Mülki hüquqların maneəsiz həyata keçirilməsinə şərait yaradılması prinsipi.

7. Pozulmuş hüquqların bərpasının təmin edilməsi və onların məhkəmə müdafiəsi prinsipi.¹

V.F. Popondopulo isə kommersiya hüququ prinsiplərinin təsnifatını verərkən mülki qanunvericiliyə istinad etmişdir. Onun fikrincə, «mülki hüququn tərkib hissəsi kimi kommersiya hüququnun xüsusiyyətlərini xüsusi hüququn prinsipləri vasitəsilə müşahidə aparmaq olar.² Müəllif İ.V. Yerşovanın fikirlərini tənqid edərək onun təsbit etdiyi prinsipləri kommersiya hüququnun prinsipləri kimi qəbul etmir. Halbuki, İ.V. Yerşova kommersiya hüququna xas olan prinsipləri təsbit edir: azad sahibkarlıq fəaliyyəti, vahid iqtisadi məkan; mülkiyyətin çox formalığının tanınması, mülkiyyət formalarının hüquq bərabərliyi və onların bərabər şəkildə müdafiəsi; rəqabətin dəstəklənməsi və inhisarçılığa və haqsız rəqabətə yönələn iqtisadi fəaliyyətə yolverilməzliyi; sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi və qanunculuq prinsipləri.³

Digər rus hüquqşünasları N.Y. Kruqlova və İ.F. Bayşa sahibkarlıq hüququnun prinsiplərini özünəməxsus təsnifatını verirlər.⁴ Lakin, V.S. Anoxin və V.B. Doynikovun təsnifatı yuxarıda göstərilən təsnifatlardan fərqlənir və bu təsnifat İ.V. Yerşovanın verdiyi təsnifata daha yaxındır.

Artıq yuxarıda görüldüyü kimi, kommersiya hüququnun kompleks hüquq sahəsinin olması ilə yanaşı, həm də onun prinsipləri haqqında elmidə vahid fikir formalaşmamışdır. Odur ki, bu və ya digər müəllifin fikirlərinə üstünlük vermək və yaxud da digər təsnifatların əhəmiyyətini azalmaq heç də düzgün olmazdı.

Bütün göstərilən təsnifatların təhlili edərək elmi dövriyyəyə aşağıdakı prinsipləri təklif edirik:

1. Azad sahibkarlıq fəaliyyəti prinsipi. Bu prinsip öz təsbitini Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 59-cu maddəsində tapıb. Belə ki, adı çəkilən maddəyə əsasən «hər kəs qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada öz imkanlarından, qabiliyyətindən və əmlakından sərbəst istifadə edərək təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə azad sahibkarlıq fəaliyyəti və ya qanunla qadağan edilməmiş digrə iqtisadi fəaliyyət növü ilə məşğul ola bilər».

Bu prinsipdə, sahibkarın, dövriyyədən çıxarılmamış əmlakın istənilən növlərindən istifadə etməklə, qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada istənilən formada, sahibkarlığın istənilən sahəsində öz fəaliyyətini başlaya və həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. Lakin, bu azadlıq sonsuz deyil. Belə ki, bu azadlıq, konstitusiya

¹ S.X.Aslanov «Sahibkarlıq göququ». Bakı, DİƏSTA nəşriyyatı», 2005. səg: 23-29

² В.Ф.Попондопуло « Коммерческое (прелпринимательское) право». Учебник. М.Юристь, 2004. сящ: 29.

³ Ершова И.В. «Предпринимательское право». Учебник. М.Юриспруденция, 2002. стр: 13-15.

⁴ Круглова Н.Ю. «Хозяйственное право». М. Русская Деловая Литература, 1997. стр: 52-53; Ж.Ф. Байша. «Предпринимательское право. Учебное пособие. М. 2003. стр: 6-7.

quruluşunun əsaslarını, digər şəxslərin hüquqlarını və qanuni maraqlarını, sağlamlığı müdafiə edilməsi, habelə dövlətin təhlükəsizliyini və ölkənin müdafiəsinin təmin edilməsi məqsədilə qanunla müəyyən edilmiş qaydada məhdudlaşdırıla bilər. Eyni zamanda, sahibkarlıq fəaliyyətinin azadlığı təsərrüfat fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərinin lisenziyalaşdırılması ilə də məhdudlaşır.

2. Vahid iqtisadi məkan prinsipi, yəni Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisindən əmtəələrin, xidmətlərin və maliyyə vəsaitlərinin azad hərəkət etməsidir. Bu prinsipə əsasən, Azərbaycan Respublikasının ərazisində əmtəələrin, xidmətlərin və maliyyə vəsaitlərinin azad hərəkəti üçün gömrük sərhədlərinin, rüsumlarının, vergilərinin və digər maneələrin tətbiq edilməsinə yol verilmir. Lakin, insanların həyat və sağlamlığının müdafiəsi, təbiətin və mədəni dəyərlərin mühafizəsinin təmin edilməsi zəruridirsə onda müvafiq qanunlarla bu prinsip məhdudlaşdırıla bilər (məsələn, Azərbaycan Respublikası MM-nin 6.4-cü maddəsi).

3. İnhisarlıqdan müdafiə və rəqabət prinsipi. Bazar şəraitində iqtisadi və sosial inkişafda yalnız o sahibkar üstünlük əldə edir ki, əgər həmin sahibkar təsərrüfatçılıqda az məsrəflə olsa da belə daha yüksək nəticələrə, yüksək keyfiyyətli rəqabətə, davamlı mallara (işlər, xidmətlər) nail olsun. Bu prinsip iqtisadiyyatın inkişafının hərəkətverici qüvvəsi sayılır və rəqabət qabiliyyətli təşkilatları həvəsləndirir. Eyni zamanda bu prinsip zəif işləyən müəssisələri, yəni uzun müddət zərərli işləyən müəssisələri, ödəniş qabiliyyəti olmayan, istehsal etdiyi mallara tələbatı olmayan müəssisələr ya yenidən qurulur, ya da müflis olmuş kimi tam ləğv edilir.

4. Qanunçuluq prinsipi. Bu prinsip barədə sizə dövlət və hüquq nəzəriyyəsiindən artıq məlumdur. Qanunçuluq prinsipi daha çox ümumi xarakter daşıyır. Belə ki, bu prinsipin məzmunu bildiyimiz kimi hüququn bütün subyektləri tərəfindən hüquq normaları göstərişlərinin dəqiq və tam həyata keçirilməsində ifadə olunur. O ki, qaldı sahibkarlıq fəaliyyətində qanunçuluğa 2 aspektə nəzər yetirmək lazımdır.

Birincisi, sahibkarlıq fəaliyyətinin özü qanunvericiliyin tələblərinə ciddi riayət edilməklə həyata keçirilməlidir.

İkincisi, ən əsası, hüquqi aktların qanuniliyi dövlət tərəfindən təmin olunmalıdır, sahibkarlığı nizama salan dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanların fəaliyyətinin qanunçuluğunu göstərmək olar.

1-ci sual üzrə nəticə:

Bu sualda komməriya hüququnun prinsiplərinə anlayış verildi, onun təsnifatı aparıldı və hər birinin ayrı-ayrılıqda məzmunu açıqlandı. Həmçinin, bu sualda elmi ədəbiyyatlarda komməriya hüququnun prinsipləri ilə bağlı verilən təsnifatlara da münasibət bildirildi.

Sual 2. Kommersiya hüququnun mənbələrinin anlayışı və təsnifatı.

Bir sıra alimlər hüququn mənbələrinin anlayışının daha bir mühüm aspektini fərqləndirirlər. Hüququn mənbəyi yazılı hüquqi sənəd kimi nəzərdən keçirilir, lakin bu zaman istənilən yazılı sənəd deyil, yalnız normativ tənzimləyici kimi hüququn əsas xarakteristikası ilə bağlı olan hüquqi sənədlər başa düşülür.

Bu zaman belə mənbələrə məhkəmə orqanlarının aşağı məhkəmələr tərəfindən bütün sonrakı analoci işlərin həllində ümumməcburi əhəmiyyət verilən aktları və ya hüquqyaratma orqanlarının müqavilə təcrübəsi nəticəsində ifadə olunmuş, yaxud sadəcə, dövlət tərəfindən sanksiyalaşdırılmış aktlar aid edilə bilər.⁵

Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi dərslərlərindən birinin müəllifləri hesab edirlər ki, hüququn mənbəyi aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

1) o, hüquq normalarından ibarətdir. Bütün hüquq mənbələrində ictimai münasibətlərin hüquqla tənzimlənən bu və ya digər sahəsində müəyyən davranış qaydalarının məcmusu təsbit olunur. Onların tətbiqi qeyri-məhdud sayda hallar üçün nəzərdə tutulur;

2) hüquq normaları müvafiq ifadə və təsbit formalarına malikdir. Hüquq normasını abstrakt ifadəli göstəriş şəklində və ya konkret şəxsə ünvanlanmış, ümumməcburi əhəmiyyətə malik göstəriş şəklində, yaxud başqa üsulla ifadə etmək olar. Hüquq normaları ya dəqiq struktura malik formada, yəni bölmələrə, fəsilələrə, maddələrə, paraqraflara və s. ayrılan sənədlərdə, ya bu və ya digər mübahisənin həlli haqqında rəsmiləşdirilməmiş hesabat formasında, ya da başqa formada təsbitini tapır;

3) dövlətin hüququn mənbələri dairəsinin formalaşmasına təsiri. Dövlət və onun orqanları bu və ya digər hüquq mənbələrini müstəqil surətdə işləyib hazırlaya və onların qüvvəyə minməsinə həyata keçirə (məsələn, normativ hüquqi aktlar), onları sanksiyalaşdırma (məsələn, hüquqi adət) bilər;

4) icranın məcburiliyi. Hüquqi göstərişlərin bütün hüquq subyektləri tərəfindən sözsüz həyata keçirilməsi onların dövlət tərəfindən müdafiəsi və onlarda təsbitini tapmış hüquq normalarının pozucusu barəsində dövlət məcburetmə tədbirlərinin tətbiqi imkanı ilə şərtlənir;

5) ifadə və təsbitin formal-müəyyən xarakteri. Bu əlamət, birincisi, subyektiv hüquq və vəzifələrin, onların pozulmasına görə sanksiyaların dəqiq və müəyyən surətdə ifadə olunmasını, ikincisi, mənbələrdə subyektlərin davranış qaydalarının təsbitinin sənədli xarakterini göstərir;

6) mənbələrdən istifadə imkanı. Burada, birincisi, hüququn bütün subyektlərinin mənbənin məzmunu haqqında sərbəst informasiya almaq imkanı, onun

⁵ Теория государства и права / Под ред. В.П.Малахова, В.Н.Казакова. М., 2002, с. 95.

açıqlanmasının, rəsmi dərc olunmasının müəyyən qaydası və ikincisi, hüququn mənbələrinin anlaşılıqlı, başadüşülən dildə ifadəsi nəzərdə tutulur.⁶

A.B.Vengerov da belə hesab edirdi ki, «hüququn mənbəyi» anlayışı informasiya əhəmiyyətinə malikdir. O, zəruri davranış qaydasını tapmaq, onu rəhbər tutmaq, tətbiq etmək və s. üçün hara «baxmaq» lazım olduğunu müəyyən edir.⁷

Göstərilən əlamətlər alimlərə hüququn mənbəyinin anlayışının aşağıdakı tərifini ifadə etməyə imkan vermişdir: «Xüsusi-hüquqi (formal) mənada hüququn mənbəyi dövlət tərəfindən rəsmən tanınmış müxtəlif sənədlərdə hüquq normalarının ifadəsinin və təsbitinin xarici formasıdır».⁸

Adətən, yaxud çox vaxt ümumi hüquq nəzəriyyəsində hüququn mənbələrinin dörd növü göstərilir: normativ-hüquqi akt, məhkəmə presedenti, sanksiyalaşdırılmış adət və normativ müqavilə. Ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə, elə indinin özündə bəzi ölkələrdə ayrı-ayrı alimlər hüququn mənbəyi qismində hüquqşünasların fəaliyyətini, hüquq ideologiyasını, hüquqi şüuru, dini mətnləri, hüquqi doktrinaları qəbul etmişlər və etməkdədirlər.

Təbii hüququn mənbələri məsələsi kifayət qədər problemlidir, çünki təbii hüquq nəzəriyyəsinin özü də hüquqşünas alimlər tərəfindən birmənalı qəbul olunmur. Görünür, M.N.Marçenkonun belə bir fikri ilə razılaşmaq lazımdır ki, bu, mürəkkəb, çoxşaxəli və heç də birmənalı olmayan, hüquqi aspektdən başqa, fəlsəfi aspektdə də malik olan təzahürdür, buna görə də təbii hüququn, onun forma və mənbələrinin vahid anlayışı mövcud ola bilməz.⁹

Bir qayda olaraq, təbii hüquq müxtəlif müstəvilərdə nəzərdən keçirilir. Birincisi, o, təbii hüququn «hakimiyyətdən və qanunvericinin iradəsindən asılı olmayan, insan tərəfindən uydurulmamış və bu mənada təbii olan hüquq kimi izah olunduğu təlim, yaxud konsepsiyaların məcmusu, ikincisi, bu və ya digər konsepsiya tərəfdarlarının fikrincə, təbii hüququn məzmununu təşkil edən prinsip və normaların məcmusu; üçüncüsü, insanın (vətəndaşın) obyektiv azadlıq tələblərini və fərdin cəmiyyətdə və dövlətdə özünü azad surətdə realizə etməyə olan şərtsiz iddialarını ifadə edən əsas subyektiv hüququ» kimi başa düşülür.¹⁰

Təbii hüquq eyni vaxtda həm obyektiv, həm də subyektivdir. S.S.Alekseyevin fikrincə, onun obyektivliyi bunda təzahür edir ki, təbii hüquq «faktiki olaraq reallıqda mövcuddur»¹¹, yəni dövlət qanunvericilik orqanlarının mülahizəsindən asılı olmayaraq mövcuddur və realizə olunur. Subyektivlik isə

⁶ Теория государства и права. /Под ред. В.П.Малахова, В.Н.Казакова. М., 2002, с. 86-97.

⁷ Венгеров А.Б. Теория государства и права: Учебник. М., 1999, с. 340.

⁸ Теория государства и права / Под ред. В.П.Малахова, В.Н.Казакова. М., 2002,

⁹ Марченко М.Н. Источники права: Учебное пособие. М.: Проспект, 2005, с. 79.

¹⁰ Юридическая энциклопедия /Под ред. Б.Н.Топорнина. М., 2001,с. 304.

¹¹ Алексеев С.С. Философия права. М.: НОРМА, 1997, с. 25-29.

bundan ibarətdir ki, o, az və ya çox dərəcədə konkret hüquq şəklində hər bir fərdə məxsusdur.

Artıq qeyd olunduğu kimi, təbii hüquq mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Buna görə də onun təbiətinin aydınlaşdırılması üzərində ətraflı surətdə dayanmadan, onun pozitiv hüquqda insan və vətəndaşın əsas hüquqlarının, ilk növbədə Konstitusiyada və dövlətin digər qanunlarında təsbiti formasında realizəsinin mühüm aspektinə diqqət yetirək. M.N.Marçenko göstərir: «Təbii hüququn şəkli dəyişir, bəzən isə o, tamamilə pozitiv hüquqa transformasiya olunur, yalnız özünə xas olan ilkin əlamətləri itirir».12

Təbii hüquqlar insan təbiətinin özü ilə diktə olunan hüquqlardır və buna görə də qanunvericinin, yəni dövlətin onları tanıyıb-tanınamasından asılı olmayaraq mövcuddur. Bu mənada təbii hüquqlar dövlətə münasibətdə anadangəlmə, ayrılmaz və toxunulmazdır.

Tarixi dövrdən, bu və ya digər dövlət qurumunun inkişaf mərhələsindən, habelə cəmiyyətdə hakim olan baxışlardan, maddi və sosial amillərdən asılı olaraq təbii hüquq haqqında bu və ya digər təlim formalaşmış, bu və ya digər əsas doktrina yaranmışdır. Buna görə də təbii hüququn mənbələri haqqında, ilk növbədə onun mənşəyinə dair bu və ya digər nəzəriyyədən çıxış edərək söhbət açmaq olar. Məsələn, təbii hüquqa dair ilahi nəzəriyyə onun mənbəyi haqqında birmənalı fikir yürütməyə imkan verirdi – «ilahi iradə», «ilahi ədalət» və s. Təbii hüququn izahının əsasında müəyyən ümumbəşəri dəyər kimi əxlaq durduqda təbii hüququn mənbələri də əxlaq müstəvisində yerləşirdi. M.N.Marçenko yazır: «Təbii hüququn hansı cəhətlərinin ən mühüm cəhətlər kimi fərqləndirilməsindən asılı olaraq, onun formaları və mənbələri də ən mühüm hesab olunur». O, müxtəlif müəlliflərin baxışlarının ümumiləşdirilməsi əsasında aşağıdakı amilləri göstərir:

- a) cəmiyyətin maddi həyat şəraiti;
- b) «şeylərin təbiəti», «bəşəriyyətin daimi dəyişməz qaydası»;
- c) insanın təbiəti, onun mədəniyyəti, şüuru, «kollektiv iradə»;
- ç) təzahürlərin (hadisələrin) əlaqəsi, yəni «təbiətdə obyektiv əlaqə».13

Təbii hüququn anlamı və mənbələri haqqında deyilənlərə müəyyən yekun vuraraq S.S.Alekseyevin «Hüququn fəlsəfəsi» monoqrafiyasında ifadə etdiyi aşağıdakı müddəanı iqtibas gətirə bilərik: «Təbii hüquq nəzəriyyəsinin dirçəlişinin başlıca səciyyəvi xüsusiyyəti bundan ibarətdir ki, təbii hüquq sırf hakimiyyət problemlərinə deyil, Fransa inqilabının ideologiyasına uyğun olaraq birbaşa insana müraciət edir, cəmləşmiş şəkildə şəxsiyyətin ayrılmaz hüquqlarında ifadəsini tapır.

Beləliklə, təbii hüquq bilavasitə hüquqi-tənzimləyici əhəmiyyət kəsb edir».14 Təbii hüquqlar bilavasitə konstitusiyaların maddələrində və normalarında,

¹² Марченко М.Н. Источники права: Учебное пособие. М.: Проспект, 2005, с. 95.

¹³ Марченко М.Н. Источники права: Учебное пособие. М.: Проспект, 2005, с. 87.

vətəndaşların əsas, subyektiv hüquqları formasında, habelə digər qanunlarda (normativ-hüquqi aktlarda) təsbitini tapdıqda isə pozitiv hüquq forması kəsb edir və beləliklə, dar mənada hüququn mənbəyinə, yəni formal-hüquqi mənada hüququn mənbəyinə çevrilir.

Yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirib elmi dövriyyəyə kommertiya hüququnun mənbələrinin aşağıdakı tərifini təklif olunur: «Kommertiya hüququnun mənbələri dedikdə, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan sahibkarlıq münasibətlərini və onlarla sıx bağlı olan digər münasibətləri tənzim edən, bu münasibətlərin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edən, kommertiya hüququ normalarını təsbit edən səlahiyyətli dövlət orqanlarının hüquqyaradıcı (normayaradıcı) fəaliyyətinin nəticələri başa düşülür».

Müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif meyarlardan istifadə olunmaqla həyata keçirilən ən mühüm və məşhur təsnifatlar nəzərdən keçirilmişdir. Bizim fikrimizcə, bu və ya digər təsnifata (onun bu və ya digər növünə) üstünlük vermək və başqa təsnifatların əhəmiyyətini azaltmaq düzgün olmazdı. Çoxlu təsnifatın mövcud olmasına baxmayaraq, xüsusilə təcrübə tətbiqi baxımından onlardan ən mühümlərini fərqləndirmək lazımdır. Belə təsnifatlara (şərti surətdə) hüquqi qüvvəsinə görə təsnifatı aid etmək olar. Məhz o, kommertiya hüququnun mənbələri sisteminin qurulmasının iyerarxiyasını şərtləndirir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 148-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sistemi aşağıdakı normativ hüquqi aktlardan ibarətdir.

1. Konstitusiya;
2. Referendumla qəbul edilmiş aktlar;
3. Qanunlar;
4. Fərmanlar;
5. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin qərarları;
6. Mərkəzi İcra Hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları.

AR Konstitusiyası mənbələr sırasına həmçinin beynəlxalq müqavilələri (148-ci maddənin ikinci hissəsi), Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasını və qanunlarını (148-ci maddənin üçüncü hissəsi), yerli icra hakimiyyəti orqanlarının aktlarını (148-ci maddənin beşinci hissəsi) aid edir.

Kommertiya hüququnun əsas mənbəyi kimi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası çıxış edir. AR-nın Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə, birbaşa təsirə malikdir. Azərbaycan Respublikasında qəbul olunan digər hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına

¹⁴ Алексеев С.С. Философия права. М.: НОРМА, 1997, с. 116.

ziddi olmamalıdır. Daha dəqiq desək, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 3-cü maddəsində deyilir ki, Azərbaycan xalqı öz hüquqları və mənafeləri ilə bağlı olan hər bir məsələni referendumla həll edə bilər. Referendum birbaşa demokratiyanın ali formalarından biridir, lakin buna baxmayaraq o, ictimai münasibətlərin normativ tənzimlənməsini əvəz edə bilməz. Azərbaycan Respublikasında referendum yolu ilə qəbul olunmuş qərar ümumməcburidir və onun əlavə təsdiqlənməyə ehtiyacı yoxdur, yeni referendumla ləğv edilmə qədər onun qüvvəsi zamana görə məhdudlaşdırılmır. Referendumun ümumməcburi xarakteri onu qanunlarla və digər normativ-aktlarla yaxınlaşdırır və bu mənada onu hüququn özünəməxsus mənbələrinə aid etmək olar. Hərçənd o, hüququn normativ mənbəyi deyildir, yəni bilavasitə dövlətdən irəli gələn, dövlətin iradəsindən yaxud onun hüquqyaradıcı orqanlarının iradəsindən asılı olan mənbə deyildir. Ona görə də, referendumla da konstitusion müddəalar ayrıca normada, yaxud bir neçə normada verilməsini təklif edirik.

Kommersiya hüququ üçün sahəvi prinsipləri təsbit edən normaları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bundan başqa, əsas qanunda sahibkarlığın konstitusion təminatları və məhdudiyyətləri təsbit olunub. AR-nın Konstitusiyası hüququ yaradıcılıq sahəsində müxtəlif dövlət orqanlarının səlahiyyətlərini bölür və bu bölgüyə müvafiq olaraq hüququn mənbələrinin differensiasiyasını (fərqləndirmə, dərəcələrə ayırma) aparır.

Bundan başqa, hüququn mənbələrinin iyerarxik quruluşuna görə məcəllələri göstərmək olar: AR-nın Mülki Məcəlləsi; AR-nın Vergi Məcəlləsi; Sahibkarlıq qanunvericilik sistemində Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin yeri haqqında məsələ çox mürəkkəbdir. Məsələ ondadır ki, AR-nın Mülki Məcəlləsi öz tənzimlənməsi ilə vətəndaşların istehlak ehtiyaclarının təmin edilməsinə yönələn həm sahibkarlıq, həm də əmtəə münasibətlərini əhatə edir. AR-nın MM-si sahibkarlığı tənzim edən çoxlu sayda normaları özündə təsbit edir. AR Mülki Məcəlləsində sahibkarlıq fəaliyyətinin anlayışı, onun həyata keçirilməsinin təşkilati-hüquqi formaları, sahibkarların əmlakının hüquqi recimi və sahibkarlıq müqavilələri öz əksini tapıb.

AR-nın Mülki Məcəlləsi ilə yanaşı kommersiya hüququnun mənbələri sistemində aparıcı rol «qanunlar» oynayır. Onları qruplaşdıraraq aşağıdakı kimi təqdim etmək olar:

1. Bazarın vəziyyətini müəyyən edən qanunlar: «Haqsız rəqabət haqqında» 2 iyun 1995-ci il trixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Antiinhisar fəaliyyəti haqqında» 4 mart 1993-cü il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;

2. Sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirən subyektlərin hüquqi vəziyyətini müəyyən edən qanunlar: «Maliyyə-sənaye qrupları haqqında» 23 aprel 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Kiçik sahibkarlığa dövlət köməyi haqqında» 4 iyun 1999-cu il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu, «Banklar haqqında» 4 may 2005-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
3. Sahibkarlıq fəaliyyətinin ayrı-ayrı növlərinin həyata keçirilməsi qaydalarını tənzim edən qanunlar: «Reklam haqqında» 3 oktyabr 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu; «İnvestisiya fəaliyyəti haqqında» 13 yanvar 1995-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu;
4. Sahibkarlıq münasibətlərini tənzim edən digər qanunlar: «Müflisləşmə və iflas haqqında» 13 iyun 1997-ci il tarixli Azərbaycan Respublikasının Qanunu.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsində qanunqüvvəli aktlar da mühüm rol oynayır. Onların içərisində ilk növbədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarını göstərmək olar. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin qəbul etdiyi aktlar Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və Azərbaycan Respublikasının Qanunlarına zidd olmamalıdır. Bu barədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 149-cu maddəsinin IV hissəsində öz əksini tapıb. Belə ki, həmin maddəyə əsasən qeyd olunub ki, «Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına zidd olmamalıdır. Yalnız dərc edilmiş fərmanların tətbiqi və icrası bütün vətəndaşlar, icra hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər üçün məcburidir». Sahibkarlıq münasibətlərinin tənzimləmə vasitəsi kimi fərmanlar bu və ya digər məsələləri qanunla həll edilməsində yaranmış boşluqları tamamlayır.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları kommertiya hüququnun mənbələri sırasına daxildir. AR NK-nin qərarları AR-nın qanunlarının və AR Prezidentinin fərmanlarının inkişafı və icrası ilə əlaqədar verilməlidir. Sahibkarlıq fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində də AR Nazirlər Kabinetinin bir sıra qərarları var. Belə ki, «Bəzi fəaliyyət növlərinə xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi haqqında» Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2002-ci il 2 sentyabr tarixli 782 nömrəli Fərmanının 5-ci maddəsinin 2-ci abzasının icrasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 7 noyabr 2002-ci il tarixli «Fəaliyyət növlərinin xüsusiyyətindən asılı olaraq xüsusi razılıq (lisenziya) verilməsi üçün tələb olunan əlavə şərtlər barədə» 174 nömrəli qərarını misal olaraq göstərmək olar.

Kommertiya hüququnun mənbələri sırasında mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının öz səlahiyyətləri çərçivəsində qəbul etdiyi normativ aktları da mühüm yer tutur. Belə ki, bu orqanlara aiddir: Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi, Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Azərbaycan

Respublikasının Vergilər Nazirliyi və s. Həmçinin yerli özünüidarəetmə orqanları da təsərrüfat hüquqi aktlar dərc etdirirlər.

Kommersiya hüququnun mənbələri sırasında lokal normativ aktların rolu da böyükdür. Belə ki, şəxsi sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi məqsədi ilə təsərrüfat subyektlərinin özləri lokal normativ aktlar qəbul edir. Belə aktlar tamamilə müəssisənin fəaliyyətinə, həm də təsərrüfatdaxili münasibətləri tənzimləmək üçün müəssisənin ayrı-ayrı bölmələrinə aid edilə bilər. Müəssisədə kommersiya sirlərinin hüquqi rəcimi lokal normativ aktlarla müəyyən edilir.

Lokal normativ aktlardan savayı kommersiya hüququnun mənbələri qismində işgüzar adətlər də çıxış edir. AR MM-in 10-cu maddəsinə əsasən, «sahibkarlıq fəaliyyətinin hər hansı sahəsində təşəkkül tapan və geniş tətbiq edilən, qanunvericiliklə nəzərdə tutulmayan davranış qaydası, hansısa aktda qeyd edilib-edilmədiyindən asılı olmayaraq, işgüzar adət sayılır».

Bildiyimiz kimi, hüquq nəzəriyyəçiləri adətən hüququn aşağıdakı mənbələrini fərqləndirirlər:

1. normativ-hüquqi aktlar;
2. normativ müqavilələr;
3. adət;
4. məhkəmə presedenti.

İndiyə qədər belə bir sual problem kimi qalmaqdadır (ən azı ölkə hüquqşünasları arasında): məhkəmə təcrübəsi (məhkəmə presedenti) hüququn mənbəyi hesab olunmalıdır mı?

AR Konstitusiyasına (148-ci maddə), «Normativ-hüquqi aktlar haqqında» AR Qanununa (maddə 4), Sahibkarlıq fəaliyyəti haqqında AR Qanununun 2-ci maddəsinə istinad edərək və qanunvericimizin normativ aktlar sistemini tərtib edərkən əsas götürdüyü və Konstitusiyanın 149-cu maddəsində təsbit olunmuş iyerarxiylik prinsipindən, habelə yuxarıda apardığımız elmi ədəbiyyatın təhlilindən çıxış edərək, kommersiya hüququnun mənbələrinin aşağıdakı ümumiləşdirilmiş sistemini təqdim etməyi mümkün hesab edirik:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası;
2. Kommersiya hüququ sahəsində beynəlxalq-hüquqi müqavilələr (aktlar);
3. Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik hakimiyyətinin normativ-hüquqi aktları;
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanları;
5. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları;
6. Müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının normativ aktları;
7. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarları;
8. Lokal normativ aktlar.

Biz ilk dəfə olaraq «Normativ hüquqi aktlar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsaslanaraq Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarlarını kommersiya hüququnun mənbələrinin yuxarıda göstərilmiş ümumiləşdirilmiş sisteminə daxil etmişik. Bu heç də təsadüfi deyildir. Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarlarının hüququn mənbəyi olub-olmaması ilə əlaqədar xeyli vaxtdır ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bu fikirləri şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar. Bir qrup alimlər iddia edirlər ki, Konstitusiyası Məhkəməsinin aktlarında hüquq normaları olmadığından və bu aktlar hüquqtətbiqedicilə aktlar olduğundan onlar hüququn mənbələri sırasına daxil edilə bilməz. V.O. Luçinin fikrincə, RF Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları mənbələrin bəzi xüsusiyyətlərinə malikdir, lakin yeni hüquq normalarından ibarət deyildir.¹⁵

İkinci qrup alimlər isə hesab edirlər ki, Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları hüququn mənbəyi hesab olunmalıdır. R.Z.Livşits hesab edir ki, Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarları imperativ xarakter daşıyır, bu isə yalnız onların əhəmiyyətini deyil, həm də məcburiliyini göstərir.¹⁶

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsinin hakimi E.B.Məmmədov göstərir ki, ölkə qanunvericiliyi Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarlarını normativ xarakterli aktlar kimi qəbul edir. Bu müddəa məhkəmə qərarlarının hüququn mənbəyi kimi tanınması baxımından böyük və şübhəsiz əhəmiyyət kəsb edir. Konstitusiyası Məhkəməsi tərəfindən yaradılan presedent normativ tənzimləyici əhəmiyyətə malikdir. Bu kontekstdə onlar ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan norma olmaqla Konstitusiyası hüquq münasibətlərinin analocilə hallarına şamil olunur. Buna əsasən, qanunvericilə və hüquqtətbiqedicilə orqanlar (o cümlədən məhkəmələr) gələcək fəaliyyətlərində Konstitusiyası Məhkəməsinin qərarlarını və onlardan irəli gələn müddəaları rəhbər tutmalıdırlar.¹⁷ Biz isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun qəralarını aşağıda göstərilən səbəblərə əsasən kommersiya hüququnun mənbəyi kimi qəbul etməyi məqsədə müvafiq hesab edirik. Birincisi, Konstitusiyası Məhkəməsi Plenumunun qərarları ümumməcburi xarakter daşıyır. İkincisi, normativ aktın və ya onun ayrı-ayrı müddələrinin Konstitusiyaya uyğun olmadığı üçün qüvvədən düşmüş hesab edilməsi zamanı AR Konstitusiyasına müvafiq hesab edilməyən aktı ləğv edən və ya dəyişdirən yeni aktın qəbulu üzrə vəzifəsini yerinə yetirib-yetirməməsindən asılı olmayaraq hüquqi qüvvəsini itirir. Üçüncüsü, Konstitusiyası Məhkəməsinin

¹⁵ Лучин О.В. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. М., 2002, с.542

¹⁶ Лившиц Р.З. Судебная практика как источник права / Судебная практика как источник права. М., 1997, (48 с.) с. 13-14

¹⁷ Məmmədov E.B. Azərbaycanda Konstitusiyası məhkəməsi və ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr: qarşılıqlı əlaqələrin necəli və təgröbi problemləri // Göquqi düvlət və qanun, 2007, № 12, s. 20.

Plenumu tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar qətidir, heç bir orqan və ya şəxs tərəfindən ləğv edilə, dəyişdirilə və ya rəsmi təfsir edilə bilməz.¹⁸

Yuxarıda qeyd olunanlara əsasən belə bir nəticəyə gəlirik ki, AR Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarları faktiki olaraq hüququn mənbəyi əlamətlərinə malikdir və hüquq normalarından ibarətdir.

Elmi ədəbiyyatlarda son dövrlərdə belə bir fikir də qətiyyətlə vurğulanır ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqeyi normativ xarakter daşıyır və hüququn mənbəyi hesab olunmalıdır.¹⁹ Hüquqi mövqə, qərarada verilən Konstitusiyaya Məhkəməsinin yekun nəticəsini əsaslandırان dəlillər sistemidir. E.B.Məmmədov göstərir ki, Konstitusiyaya Məhkəməsinin qərarının yüksək hüquqi qüvvəsi onun bütün hissələrinə, habelə həmin qərarın əsasını təşkil edən hüquqi mövqələrə də şamil olunur. Lakin Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqələri bəzən müstəqil əhəmiyyət yaradır. Konstitusiyaya Məhkəməsinin hüquqi mövqələrinin qüvvəsi onun qərarlarının hüquqi qüvvəsinə bərabər olduğundan və ümumi xarakter daşdığından yalnız Konstitusiyaya işinin predmetini təşkil etmiş hallara deyil, hüququn mənbəyi kimi hüquqtətbiqetmə təcrübəsində rast gəlinən analoci hallara da şamil edilməlidir.²⁰

Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi Plenumunun qərarlarına gəldikdə isə, qeyd etmək isərdik ki, bəzi alimlər göstərir ki, Ali Məhkəmə Plenumunun qərarları artıq çoxdan hüququnun mənbələrinə çevrilmişdir. Digər qrup alimlər isə əks mövqedə duraraq hesab edirlər ki, Ali Məhkəmə Plenumunun qərarları əmək hüququnun mənbələri sırasına aid edilə bilməz. Biz də bu fikrə qoşuluruq və hesab edirik ki, Ali Məhkəmə Plenumunun qərarlarının kommersiya hüququnun mənbələri sırasına aid edilməsi hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinə ziddir və bu qərarlar heç bir hüquq norması müəyyən etmədiyi, dəyişdirmədiyi və ləğv etmədiyi üçün kommersiya hüququnun mənbəyi hesab oluna bilməz.

Kommersiya hüququnun mənbələrinin bu təsnifatı onların hüquqi qüvvəsinə əsaslanır və iyerarxiklik prinsipi üzrə qurulmuşdur. AR Konstitusiyasının 149-cu maddəsində deyilir ki, qanunlar Konstitusiyaya zidd olmamalıdır (149-cu maddənin üçüncü hissəsi), Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına zidd olmamalıdır (149-cu maddənin dördüncü hissəsi), Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına zidd olmamalıdır (149-cu

¹⁸ «Konstitusiyaya Məhkəməsi haqqında» Azərbaycan Respublikasının 23 dekabr 2003-cü il tarixli Qanunu. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı, 2005, 45 s.

¹⁹ Витрук Н.В. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации: понятие, природа, юридическая сила и значение / Конституционное правосудие в меняющихся правовых системах. М., 1999. с.106-117.

²⁰ Məmmədov E.B. Azərbaycanda Konstitusiyaya məhkəməsi və ümumi yurisdiksiyalı məhkəmələr: qarşılıqlı əlaqələrin nəzəri və təcrübi problemləri // Hüquqi dövlət və qanun, 2007, № 12, s. 21.

maddənin beşinci hissəsi), mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının aktları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına, qanunlarına, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanlarına, Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarlarına zidd olmamalıdır (149-cu maddənin altıncı hissəsi). AR Konstitusiyasının 149-cu maddəsində deyilir ki, normativ-hüquqi aktların bütün göstərilən növləri dərc olunduqdan sonra bütün vətəndaşlar üçün, habelə qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti, hüquqi şəxslər və bələdiyyələr üçün məcburidir. İyerarxiya (yunanca «müqəddəs hakimiyyət» deməkdir) termini (anlayışı) tamın hissələrinin, yaxud elementlərinin alidən ibtidaiyə doğru düzülüşüdür²¹.

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin qərarının hüququn mənbəyi qismində rəsmən tanınması milli hüququn mənbələrinin təsnifləşdirilməsi baxımından tam yenilikdir («Normativ-hüquqi aktlar haqqında» AR Qanununun 4.1.1.-ci maddəsi).

Digər problemlə məsələlərdən biri də, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar bağlanmış müqavilələrin kommersiya hüququnun mənbəyi qismində çıxış edib-edilməməsi məsələsidir. Bu müqavilələr Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsində təsbit olunduğundan və mülki hüququn əsas institutu hesab olunduğundan bu müqavilələri mülki hüquqi müqavilələr adlandıracaqdır. Mülki hüquqşünasların bu problemin həllinə dair baxışları xüsusi maraq doğurur. Ən son tədqiqatlara görə, bu məsələdə alimlər arasında yekdillik yoxdur. Belə ki, Y.A.Suxanov düzgün olaraq göstərir ki, «məhdud əmlak dövriyyəsinə malik dövlət iqtisadiyyatına əsaslanan əvvəlki qanunvericilikdə dövlətin qəbul etdiyi, yaxud sanksiyalaşdırdığı normativ aktlar mülki hüququn yeganə mənbəyi hesab olunurdu. Təsərrüfatın bazar təşkilinə keçid zamanı əmlak dövriyyəsinin coşqun inkişafı həm mülki hüququn yeni növlərinin, həm də mülki hüququn ənənəvi mənbələrinə yeni yanaşmaların meydana çıxmasını şərtləndirmişdir»²² Lakin, Y.A.Suxanov sübut etməyə çalışır ki, «heç bir mülki hüquqi müqavilə mülki hüququn mənbələri sırasına aid edilə bilməz».²³

Elə həmin dərs vəsaitində (5-ci fəsil) B.İ.Puqinski mülki hüquqi müqavilələrin mülki hüququn mənbəyi qismində tanınmasının lehinə inandırıcı dəlillər gətirir. Müəllif, qeyd edir ki, «xüsusi müqavilə, onun mahiyyəti, hüquqi tənzimləmə mexanizmində yeri və rolu problemləri hüquq elmində ən mürəkkəb və az işlənmiş problemlərdən biridir».²⁴ B.İ.Puqinski müqavilələri hüquqtəbii

²¹ Современный словарь иностранных слов. М., 1992, 224 с.

²² Суханов Е.А. Источники российского гражданского права / Источники российского права: вопросы теории и истории: Учебное пособие / Отв. ред. М.Н.Марченко. М.: НОРМА, 2005, 75

²³ Yənə orada, s.101.

²⁴ Yənə orada, s. 104

akt kimi müəyyən edən bəzi hüquqşünas alimləri (P.Y.Nedbaylo,²⁵ Y.A.Tixomirov²⁶ və b.) tənqid edərək hüquq institutu, yəni hüquq normalarının məcmusu kimi müqavilə ilə hüquqtətbiqi aktı kimi deyil, iradəvi akt, onun tərəflərinin subyektiv hüquq və vəzifələrinin mənbəyi, artıq Roma hüququndan məlum olan «Müqavilə iki tərəf üçün qanundur» düsturuna görə «iki tərəf üçün qanun» kimi ictimai münasibətlərin tənzimləyicisi olaraq müqavilənin ikinci hissəsi arasında dəqiq fərq qoyur.²⁷

Daha sonra B.İ. Puqinski qeyd edir ki, «müqavilədən subyektlər həmişə razılaşdırılmış və onda təsbit olunmuş məqsədin əldə olunması üçün istifadə etdiklərindən, müqavilə insan fəaliyyətinin tənzimlənməsinin qeyri-normativ hüquqi vasitəsi qismində nəzərdən keçirilə bilər. O, qeyri-normativ hüquqi vasitədir, çünki müqavilədə təsbit olunmuş hüquq və vəzifələr ümumməcburi hüquq normalarından fərqli olaraq, yalnız onun iştirakçılarının münasibətlərini tənzimləyir».²⁸

Belə yanaşma S.S.Alekseyev tərəfindən «Hüquq fəlsəfəsi» monoqrafiyasında açıqlanmışdır. O, belə hesab edirdi ki, «hüquq və vəzifə müəyyən etməyə qabil olan hər şey hüququn mənbəyi adlandırılrsa, normativ, yaxud norma müəyyənedici faktlar hüququn ilkin mənbələri hesab olunmalıdır. Onlar qeyri-məhdud sayda normaların, qərarların, göstərişlərin və s. onlara uyğun şərh və izahların yaranması üçün əsas qismində çıxış edirlər. Sonuncular məcmu halda həmin pozitiv hüququn məzmununu təşkil edirlər. Pozitiv hüquqda, öz növbəsində, bir tərəfdən, normativ faktlara əsaslanaraq hüquq və vəzifələri müəyyən etmək qabiliyyəti kəsb edən müddəalar, başqa sözlə, hüququn törəmə mənbələri, digər tərəfdən, bu mənbələrin hüquqi iddiaların və hüquqi vəzifələrin əsaslandırılması üçün müəyyən etdiyi müddəalar fərqləndirilməlidir».²⁹

İqtibas gətirilən müddəadan belə nəticə çıxararaq demək olar ki, hüququn törəmə mənbələri qismində, müəllifin ifadə etdiyi kimi, «hüquqi iddialar» və «hüquqi vəzifələr» çıxış edir, başqa sözlə, söhbət subyektiv hüquqlardan və subyektiv vəzifələrdən gedir.

Fikrimizcə, bu problemin həllinə B.İ.Puqinski daha çox yaxınlaşmışdır. O, müqaviləni tərəflərin konkret məqsədlərinin əldə olunması üçün qeyri-normativ hüquqi vasitə kimi müəyyən etmişdir. İnsanların davranışının tənzimlənməsinin başlıca vasitəsi qismində hüquq normasının çıxış etdiyi hüquqi tənzimləyicilərdən

²⁵ Недбайло П.Е. Применение советских правовых норм. М.: Госюриздат, 1960, с. 143-144.

²⁶ Тихомиров Ю.А. Курс административного права и процесса. М., 1998. с.188.

²⁷ Пугинский Б.И. Частный договор в научной картине права / Источники российского права: вопросы теории и истории: Учебное пособие / Отв. ред. М.Н.Марченко. М.: НОРМА, 2005, с. 115-116.

²⁸ Пугинский Б.И. Частный договор в научной картине права / Источники российского права: вопросы теории и истории: Учебное пособие / Отв. ред. М.Н.Марченко. М.: НОРМА, 2005, с. 117-118.

²⁹ Алексеев С.С. Философия права. М.: НОРМА, 1997, 115 с.

fərqli olaraq, müqavilələrdə belə tənzimləyici vasitə qismində subyektiv hüquqlar və subyektiv vəzifələr çıxış edir.³⁰

S.S.Alekseyev göstərir: «Dəqiq mənada subyektiv hüquqlar bütün sosial orqanizmdə subyektiv vəziyyətini müəyyən edən hüquqlardır; onlar müəyyən mütləqliklə fərqlənir, azad davranış, fərdi müstəqillik, özünütəsdiq, təşəbbüskarlıq və yaradıcılıq üçün əsas kimi çıxış edir».³¹ S.S.Alekseyevin başqa bir fikri də nəzərdən keçirdiyimiz problemə tətbiqən mühüm əhəmiyyətə malikdir: «İstənilən hüquq insanların hüququdur, o mənada ki, hüququ «hüquq» edən ümumiyyətlə onun mənasının və qüvvəsinin subyektiv hüquqlar vasitəsilə, yəni insanların hüquqi imkanları vasitəsilə açılmasıdır...».³²

2-ci sual üzrə nəticə:

Bu sualda kommersion hüququnun anlayışı verildi, ilk öncə hüquq ədəbiyyatlarında hüququn mənbəyi, daha sonra kommersion hüququnun mənbəyi anlayışı təhlil olundu və elmi dövriyyəyə özünəməxsus şəkildə kommersion hüququnun mənbələrinə anlayış verildi. Daha sonra, bu sualda kommersion hüququnun mənbələrinin təsnifatı aparılmış və ayrı-ayrılıqda təhlil edilmişdir.

³⁰ Пугинский Б.И. Частный договор в научной картине права / Источники российского права: вопросы теории и истории: Учебное пособие / Отв. ред. М.Н.Марченко. М.: НОРМА, 2005, с. 105-121.

³¹ Алексеев С.С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. М.: НОРМА, 1998, 416 с.

³² Алексеев С.С. Самое святое, что есть у Бога на земле. Иммануил Кант и проблемы права в современную эпоху. М.: НОРМА, 1998, 216 с.

Sual 3. Kommersiya hüquq münasibətlərinin anlayışı və növləri.

Kommersiya hüquq münasibətləri dedikdə – sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində, o cümlədən qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə bağlı olan bazarın iştirakçılarna dövlət təsiri nəticəsində yaranan ictimai münasibətlərin kommersiya hüquq normaları ilə tənzimlənməsi başa düşülür. Bu hüquq münasibətləri məzmununu subyektiv hüquqlar və vəzifələrdən ibarət olan və subyektlər arasında mövcud olan hüquqi əlaqələrdir.

Hər bir hüquq sahəsinin hüquq münasibətləri özünəməxsus subyektlərə, spesifik obyektlərə, məzmun və konstruksiya ilə seçilən subyektiv hüquq və vəzifələrə malikdir.

Bundan irəli gələrək, elmin qarşısında bütün bu kateqoriyaları aşkar etmək, onları lazımınca tövsif etmək durur və burada əsas məqsəd iqtisadi dövriyyənin iştirakçılarna hüquqi təsirin məzmunu və məramını dəqiq müəyyən etməkdir.

Bütün sahibkarlıq münasibətləri yenidən istehsal prosesi mərhələsində və ya onlara dövlət təsirindən yarandığı üçün, o münasibətlərdən hər birinin məramı iqtisadi mahiyyəti konkret olaraq istehsal, dəyişmə, bölüşdürmə və istehlak prosesində dərk olunmalı və qiymətləndirilməlidir. Burada, əlbəttə hər şey dövlət tərəfindən tətbiq olunan nizamın xarakterindən asılı olmalıdır. Məsələn, öhdəlik hüquq münasibətləri dəyişmə mərhələsi ilə əlaqədardır, əmlakın hüquqi recimi əksər hallarda istehsal prosesinə aiddir, xalq təsərrüfatında manqalararası maliyyə əlaqələri bölgü münasibətlərinin ifadə edir və s.

Təkrar istehsalatın mürəkkəb əlaqələri sistemində hüquqi formalarını nisbi müstəqil xarakterli də ola bilər. Bütün bunlar konkret hüquq münasibətlərinin öyrənilməsi zamanı, onların hüquqi və iqtisadi məqsədlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, müəssisələrin müqaviləsi əmlakın mülkiyyətə verilməsinə və ya bütövlükdə təsərrüfatın aparılmasına yönəlməklə, əmtəə mübadiləsi sahəsinə aid edilə bilər. Bu cür müqavilə istehsal prosesinin özünü də əhatə edə bilər, o (müqavilə) birgə fəaliyyət göstərmək məqsədilə bağlanırsa.

Çox vaxt müqavilələr eyni zamanda istehsal prosesini, dəyişməni və bölgünü əlaqələndirir. Bu vaxt mümkün olur ki, ərazinin iqtisadi və sosial inkişafının, təsərrüfatın effektiv yüksəldilməsinin kompleks təmini məqsədilə yerli administrasiya ilə müəssisələr arasında onlar tərəfindən işlənilən hazırlanmış tədbirlərin həyata keçirilməsi (reallaşdırılması) məqsədilə müqavilə bağlanırsa.

Hüquq münasibətlərinin mahiyyəti onların məzmununu müəyyənləşdirməkdə daim onların iqtisadi əsası nəzərə alınmalıdır. Digər hüquq sahələrinin heç

birisində olmadığı halda, kommersiya hüququna konkret hüquqmünasibətinin real iqtisadi məzmunu tam və dəqiq müəyyən etmək lazımdır və nəticə etibarlı ilə onu adekvat olaraq hüquqi dilə çevirmək gərəkdir. Bu tələb çox vaxt təcrübi və ya normayadıcılıq fəaliyyəti prosesində nəzərə alınmır və sonda arzuolunan nəticə əldə olunmur.

Belə ki, uzun müddət əmlak məsuliyyətli münasibətlərin nizamlanmasında dəbbə pulu nəzərdə tutulurdu. Təsərrüfat hesablı gəlirlərinin konstruksiyası sonradan cərimələrin gəlirə yönəldilməsilə (müəssisələrdə qalan gəlir), məsuliyyət mexanizmi daha çox təsirli oldu.

Sahibkarlıq hüquq münasibətlərinin mənasını müəyyən etmək üçün sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin xarakterini öyrənmək lazımdır. Doğrudanda, hakimiyyət göstərişlərini antinhisar orqanlarından, qiymət müəyyən edən orqanlardan, Dövlət standartlaşdırma orqanlarından, və digər orqanlardan alarkən, təsərrüfat subyekti kiminlə əlaqədərdir? Bu münasibətlərin təsərrüfat subyektlərinin kütləvi mənafeələrinin müdafiəsinə yönələn və həmin subyektin dövlətlə müəyyən etdiyi münasibətdə olmasını düşünmək daha doğru olardı. Buradan aydın olur ki, nəyə görə dövlət orqanlarının göstərişlərinin icra etməməsinə görə yaranan məsuliyyət dövlət qarşısında qoyulur, lakin əmlak təsir tədbirlərinin tətbiqi isə büdcəyə cərimələrin ödənilməsi öhdəliyini nəzərdə tutur.

Bildiyimiz kimi istənilən hüquq münasibətləri bir necə komponentlərdən təşkil olunur ki, onlardan biri də həmin hüquq münasibətinin məzmunudur. Məzmun da öz növbəsində tərəflərin hüquq və vəzifələrinin, onların hüquqi davranışlarının cəmidir. Kommersiya hüquq münasibətlərinin məzmununu həmin münasibətlərin iştirakçılarının subyektiv kommersiya hüquqları və vəzifələrini təşkil edir və bunlar öz növbəsində mütləq və ya mümkün davranış tədbirləridir. Mülki hüquq nəzəriyyəsində hüquq münasibətlərinin konstruksiyasından bəhs edərkən, onları mütləq və nisbi hüquqlara bölürlər (məsələn, mülki hüquq nəzəriyyəsində görə mülkiyyət hüququ, vərəsəlik hüququ mütləq hüquqlar, öhdəlik hüququ isə nisbi hüquqlardır). Məlum olduğu kimi, bu cür bölgü şərti bölgüdür, amma buna baxmayaraq, təsərrüfat (sahibkarlıq) hüququnun nəzəriyyəsində bu cür şərti bölgüdən istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Mütləq hüquq münasibətlərində hüquq subyektinə qarşı qeyri-müəyyən sadapassiv öhdəlikli şəxslər dururlar və onlar subyektə öz hüquqlarının həyata keçirilməsinə maneçilik törədə bilməzlər. Bununla belə müəssisənin özünün fəaliyyəti planının təsdiq edilməsi, mühasibat uçotunun aparılması təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin formalaşdırılması səlahiyyəti onun mütləq hüquqlarına aid edilməlidir.

Müəssisənin nisbi hüquqlarına həvalə olunan (kimsə tərəfindən ünvanlanan) vəzifələr aiddir. Çox zaman bu cür hüquqlar digər subyektlərdə müsbət

xarakterlidir. Belə hüquq münasibətləri çox vaxt müqavilələrdən, dövlət sifarişlərindən, təsərrüfat idarəciliyi aktlarından yaranırlar.

Hüquq münasibətlərin digər komponenti həmin hüquq münasibətlərini yaradan və yaranmasında əsas rol oynayan subyektlərdir.

Kommersiya hüquq münasibətlərində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlər, dövlət və regionlar iştirak edirlər.

Kommersiya hüquq münasibətlərinin digər bir komponenti, tərkib hissəsi və ya elementi onun obyektidir.

Kommersiya hüquq münasibətlərinin spesifik obyektləri vardır:

1. əşyalar, o cümlədən pullar və qiymətli kağızlar;
2. vəzifəli (öhdəlikli) subyektlərin hərəkətləri;
3. hüququn subyektinin şəxsi fəaliyyəti;
4. sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi zamanı istifadə olunan qeyri-əmlak nemətləri (firma, əmtəə, nişanlı, kommersiya sirri və s.)

Kommersiya hüquq münasibətləri dedikdə sahibkarlıq fəaliyyətinin, onunla sıx surətdə bağlı olan qeyri-kommersiya xarakterli fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində yaranan və kommersiya hüququ normaları ilə tənzimlənən münasibətlər, habelə təsərrüfat fəaliyyətinin dövlət tənzimi üzrə münasibətlər başa düşülür.

Kommersiya hüquq münasibətlərini onların quruluşuna, obyektlərinə və məzmununa görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar.

a) Mütləq (tam) əşya hüquq münasibətləri.

Mülkiyyət hüququ heç bir konkret subyektlə bağlı olmayan mütləq əşya hüququdur. Mülkiyyət hüququ öz subyektinə qanuna müvafiq surətdə öz əmlakına sahiblik, istifadə və sərəncam imkanı verir. Bu hüquqdan dövlət, Bələdiyyələr, xüsusi subyektləri öz əmlakı əsasında təsərrüfatçılığın həyata keçirilməsi üçün istifadə edirlər.

b) Mütləq-nisbi əşya hüquq münasibətləri.

Bu münasibətlərə Mülki Məcəllənin 263-268–ci maddələri ilə tənzimlənən uzufukt, həmçinin Mülki Məcəllənin 700-705-ci maddələri ilə tənzimlənən icarə ilə bağlı münasibətlər çərçivəsində təsərrüfat səlahiyyəti və əməli idarə etmə hüququ tənzimlənir. Onlar mütləq-nisbi əşya hüquq münasibətləridir. Çünki, belə hüququn subyektini əmlak barəsində sahibliyi, istifadəni və sərəncamı «mütləq surətdə» həyata keçirir, bu zaman öz imkanlarını nisbətli hüquq münasibətində olduğu mülkiyyətçidən başqa heç kimlə uzlaşdırmır.

c) Xüsusi sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi ilə bağlı mütləq hüquq münasibətləri.

Belə hüquq münasibətləri üçün xarakterik cəhət bundan ibarətdir ki, onlar hüquq münasibətinin obyekti təşkil edən fəaliyyətlə bağlı təşəkkül tapır.

Qanunla müəyyən edilmiş qaydalar üzrə təsərrüfatçılığı həyata keçirən subyektin konkret vəzifəli şəxsləri olmur. Bütüen qalaen subyektlər onların sahibkarlıq fəaliyyətini həyata keçirməsi imkanı ilə hesablaşmağa və onun realizəsinə maneçilik törətməməyə borcludur. Sahibkarlığın normal gedişi üçüncü şəxslərin təsiri altında, yaxud müəyyən edilmiş fəaliyyət qaydasının hüquq subyektinin özü tərəfindən pozulması nəticəsində pozulduqda mütləq hüquq münasibəti nisbi hüquq münasibətinə çevrilir. Məsələn, təşkilat öz fəaliyyətini mühasibat uçotunun aparılması, mühasibat və statistik hesabatların təqdim edilməsi. Buraxılan mühsulun maya dəyərinin müəyyən edilmiş qaydalar üzrə formalaşdırılması normalarına riayət olunmaqla həyata keçirdikdə yaranan hüquq münasibətləri mütləq xarakter daşıyır. Subyekt müəyyən edilmiş normaları pozduqda səlahiyyətli dövlət orqanları yol verilmiş pozuntuların kökünün kəsilməsini və dövlət üçün yaranmış ziyanın əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilərlər. Bu zaman hüquq münasibətləri nisbtixarakter kəsb edir.

ç) Qeyri-əmlak kommersiya hüquq münasibətləri.

Bu münasibətlər subyektlərin özlərinin fəaliyyətində istifadə etdikləri firma adı, əmtəə nişanı, xidmət nişanı, malın yarandığı yerin adı, kommersiya siiri və s. kimi qeyri-əmlak nemətləri ilə əlaqədar təşəkkül tapır. Əmlak hüquqlarının normal realizəsinin gedişində təşəkkül tapan hüquq münasibətləri mütləq xarakter daşıyır. Belə hüquqlar pozulduqda onların pozulmadan müdafiəsi üzrə konkret öhdəlik yaranır və hüquq münasibəti qeyri-əmlak hüquq münasibətindən əmlak hüquq münasibətinə çevrilir. Zərərçəkən özünün qeyri-əmlak hüquqlarını müdafiə edərkən pozucudan ziyanın əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər.

d) təsərrüfat öhdəlikləri.

Öhdəlik hüquq münasibətlərində iştirakçı başqasından müvafiq hərəkətlərin yerinə yetirilməsini tələb etmək hüququna malikdir. Vəzifə daşıyan subyekt onları icra etməlidir, yəni əmlakı ötürməli, işləri yerinə yetirməli, xidmətlər göstərməlidir. Təsərrüfat öhdəlikləri dörd növə ayrılır: təsərrüfat-idarəetmə (dövlət orqanlarının aktları nəticəsində yaranır); təsərrüfatdaxili (təsərrüfat subyektlərinin bölmələri arasında təşəkkül tapır); ərazi-təsərrüfat (ictimai-təsərrüfatların öz aralarında və təşkilatlarla münasibətləri); operativ-təsərrüfat (sahibkarlıq müqaviləsi ilə əlaqədar eyni tabeçiliyə malik olmayan subyektlər arasında münasibətlər).

3-cü sual üzrə nəticə:

Bu sualda kommersiya hüququ münasibətlərinə anlayış verildi, bu münasibətlərin subyekt, obyekt və məzmunu təhlil olundu. Eyni zamanda, kommersiya hüquq münasibətlərinin növlərinin təsnifatı aparılmışdır ki, onlarında ayrı-ayrılıqda şərh verildi və məzmunu açıqlandı.

Nəticə

Beləliklə, bu mövzuda üç sual araşdırıldı. Mühazirə mövzusunun birinci sualında kommərsiya hüququnun prinsiplərinə anlayış verildi və ümumi təsnifatı aparıldı. Mövzunun ikinci sualında isə kommərsiya hüququnun mənbələrinə anlayış verildi və onların təsnifatı verildi. Mövzunun üçüncü sualında isə kommərsiya hüquq münasibətlərinin anlayışı, subyektləri və məzmunu, habelə kommərsiya hüquq münasibətlərinin növləri barədə qeyd olundu.